

CRTICE IZ RANOSREDNJOVJEKOVNE EPIGRAFIKE */propitiatorium i velum u predromaničkim natpisima/*

UDK 904 (497.5) "653"

Primljeno/Received: 1999. 10. 12.

Prihvaćeno/Accepted: 1999. 11. 12.

Vedrana Delonga

HR-21000 Split

Muzej hrvatskih arheol. spomenika
Stjepana Radića bb

Obraduju se dva latinska liturgijska pojma: propitiatorium i velum, zabilježena u predromaničkim natpisima što potječu iz bazilike sv. Mihovila na Prevlaci u Boki Kotorskoj, odnosno iz crkve sv. Martina u Pidrasi kod Zadra. Vrednujući pojmove sa semantičkog aspekta, a potom i u odnosu na crkveni, liturgijski prostor, utvrđuje se da nazivi imenuju dijelove crkvenog namještaja vezane uz oltar i svetište (ciborij, zastori na oltarnoj ogradi). Tumači ih se kao odraz starine liturgijskog rječnika s ishodištem u drevnim biblijskim tekstovima.

Ključne riječi: propitiatorium, oltar, ciborij, velum, oltarna ograda, Biblija

Proučavanje liturgijskih i općesakralnih sadržaja u predromaničkim natpisima samo je jedan od mnogovrsnih pristupa obradi slojevite problematike epigrafičkih tekstova iz razdoblja ranoga srednjeg vijeka. U sklopu takvih tematskih proučavanja, obrada liturgijske terminologije, zastupljene u sačuvanim epigrafičkim izvorima s našeg ranosrednjovjekovnog prostora, napose pridonosi stvaranju opće slike o sadržajnom bogatstvu i višeznačnoj vrijednosti natpisâ kao pisanih svjedočanstava.

Zbog izrazitih liturgijskih komponenti uočenih u nemalom broju latinskih natpisa, što sadržajno i podacima izlaze iz užih povijesno-prozopografskih okvira svojstvenih posvetnim i sepulkralnim tekstovima, i sami smo nedavno, u okviru starohrvatskog epigrafičkog korpusa, izdvojili liturgijske natpise, tj. tekstove općesakralnog sadržaja kao zasebnu epigrafičku kategoriju akcentirajući mjesto i važnost liturgijski i teološki koncipiranih natpisa u ukupnoj tipološkoj skali ranosrednjovjekovnih epigrafa. Tada smo dotakli i pitanje latinskog liturgijskog nazivlja što se mahom odnosi na imenovanje crkvenih objekata, ili dijelova crkvenog, liturgijskog interijera, u smislu navođenja raznih riječi i pojmova što zadiru u izgled crkve kao građevine i prostora u kojem se obavlja sama liturgija tj. crkveni obred (Delonga 1996: 279-281; 315-

316). Konačno, i prepoznavanjem glazbenih te marijanskih predložaka aktualnih u vrijeme grgurevske reforme, u latinskim tekstovima što nastaju tijekom 2. pol 11. st. u krugu hrvatske dvorske epigrafike, pokazali smo u kolikoj mjeri liturgija i njeni sastavni oblici (prvenstveno liturgijska glazba) duboko zadiru u semantiku epigrafičkog zapisa ili grupe njih, pa stoga *vice versa* funkcioniraju kao izvorni liturgijski tekstovi (Delonga 1996: 338-345). Podsjetimo da je upravo liturgijsko i teološko tematsko polazište svojedobno navelo A. Jadrijevića da u nekima od starohrvatskih natpisa potraži i biblijske tekstovne paradigme, što je u sklopu istraživanja hrvatske medijevalne epigrafike bio prvi ozbiljni pokušaj takvih specijalističkih analiza (Jadrijević 1958).

Kao što u arhitekturi i skulpturi predromaničkog doba premise proizašle iz zadanog liturgijskog programa bivaju očitim polazištem pri oblikovanju arhitektonskih ostvarenja ranoga srednjega vijeka, zadirući u raspored, strukturu te oblik crkava, a time i u prateća likovna rješenja u crkvenim interijerima (Rapanić 1984: 179; 1987: 160-161), logično je da slične pojave prate i latinske natpise uklesane na kamenim ploham crkvenog namještaja u kojima su, nemalo puta, zastupljeni i elementi kršćanskih religijskih tekstova preuzeti iz različitih

Sl. 1 Ulomak predromaničkog arhitrava s natpisom; bazilika sv. Mihovila na Prevlaci u Boki Kotorskoj (prema J. Kovačević 1973, str. 38).

crkvenih knjiga te kršćanskih obrednih priručnika: specifični liturgijski pojmovi, biblijski citati i parafraze, izvanci iz antifona i sl. U odnosu na graditeljska i skulptorska ostvarenja, teže ćemo takve liturgijske elemente na epigrafičkim spomenicima imati sreće iščitati putem cjelovito sačuvanih tekstova jer nerijetko dolaze do nas u fragmentima, često samo poneka krnja riječ kojoj se smisao daje tek nazrijeti. No, na sreću, nađe se i ulomaka s dovoljno sačuvanog teksta, poput primjerâ koji su predmetom ovoga rada, gdje tumačenje zapisanoga otkriva neke pojedinosti što obogaćuju dosadašnje znanje, konkretno o izgledu obrednog prostora u sklopu sakralne građevine. Ovdje ćemo se pozabaviti liturgijskim nazivljem, točnije dvama izabranim pojmovima što se u natpisima odnose na dijelove crkvene opreme, mobilijara, a koji su izravno vezani uz izgled te funkciju svetišta i oltara - središnje točke čitava bogoslužnog prostora.

Broj takvih posebnih terminoloških oblika, preliminarno nazvanih *architectura et monumenta* ranosrednjovjekovnih epigrafičkih tekstova (Delonga 1996: 315-316), a koji u sebi sadrže nazive za crkve kao objekte ili funkcionalno identificiraju forme liturgijskog namještaja, nije velik; navikli smo, pak, da je repertoar takvih vokabula vrlo skroman jer se uglavnom ponavljaju uobičajeni izrazi kako bi razni, njima imenovani "objekti" bili vjerničkom puku prepoznatljiviji. Takav je, primjerice, pojmovni repertoar na posvetnim natpisima ranosrednjovjekovne Hrvatske, ili grada Splita, a identificira one brojne *res seu aedes sacrae et earum partes* koje se u predromaniči grade, obnavljaju ili ukrašavaju, a potom darivaju ili posvećuju (Rapanić, 1963-1965 /1971/: 309; Delonga 1996: 387). To su u najvećem broju pojmovi što se odnose na crkve, uglavnom nazivane *ecclesiae*, no ponekad imenovane i zamjenskim sinonimima poput *domus*, *domus Dei* ili *aula Christi*, kao i pojmom *templum* po uzoru na antiku i prostore posebno građene za liturgijske sastanke. Nekad sav crkveni *venustus* biva u natpisu sveden pod opći pojam *opus* što poglavito uključuje ukras oltarnih ograda koje se katkada i pod nazivom *cancelli* (*cancellata*) bilježe u tekstovima što ispunjavaju trabeaciju predromaničkih

ograda pred oltarom (Rapanić 1987: 161; Delonga 1996: 315-316). Ponekad različito korištenje tih termina, čak i ondje gdje su riječ ili sintagma rezultat slobodne primjene oblika u cilju terminološke raznolikosti, no uvijek s osloncem na liturgijski rječnik, može uputiti na problem forme u sakralnoj arhitekturi i dekorativnom sustavu, riječju, ukazati na aspekt liturgijske funkcije oblika u sasvim određenom povijesno-umjetničkom i teološkom kontekstu.

Bez obzira što se naznačena problematika može šire raspravljati, kako u lokalnim okvirima tako i na temelju poređaba s europskim svijetom što stoji u sferi latinskog jezičnog izraza i zapadne kršćanske liturgije, ovom prilikom smo se ograničili na jedan zanimljiv, iako brojem skroman izbor, od samo dva natpisna fragmenta, bolje reći dva leksema, koja se, međutim, izdižu iznad uobičajene terminološke stereotipnosti. Osim što upozoravaju na varijetete u primjeni liturgijskog nazivlja i izvan službenih obrednih priručnika gdje im je, naravno, i izvorište, izdvojeni tekstovi čine sitan, no zacijelo vrijedan detalj koji pridonosi raspoznavanju i razumijevanju imenovanih oblika, u ovom slučaju u kamenim natpisima namijenjenim crkvenim objektima, a koje valja promatrati u vezi s morfologijom bogoslužnog prostora, tj. s funkcijom skupine objekata vezanih uz oltar i svetište.

Riječ je o dvama ulomcima predromaničkih arhitrava s latinskim natpisima, od kojih jedan potječe iz bazilike benediktinske opatije sv. Mihovila na Prevlaci u Tivatskom zaljevu, u Boki Kotorskoj, dakle s prostora ranosrednjovjekovne *Dalmatiae Superior* (Gornje Dalmacije) i kojemu ćemo u radu posvetiti osobitu pažnju, dok je drugi spomenik, ulomak arhitrava trabeacije iz predromaničke crkve sv. Martina u Pridrazi kod Novigrada, u zadarskom zaleđu, a s prostora ranosrednjovjekovne Hrvatske. Oba teksta javljaju se na objektima podudarne forme (arhitravi) i manje-više bliskog likovnog stila, što se na stanovit način preslikalo i u sadržajnim elementima uklesanih natpisa koji imaju zajedničko jezično i semantičko podrijetlo u najstarijim obrednim crkvenim knjigama. Ništa manje važna za skupno interpretiranje obaju tekstova nije, u osnovi, ona zajednička komponenta jezične, kulturološke i stilske istoznačnosti što se, uz neminovne regionalne posebnosti, iskazuje na čitavom istočnom Jadranu tijekom ranoga srednjeg vijeka, u različitim kulturno-političkim entitetima, potvrđujući pripadnost istoj epigrafičkoj koiné gdje latinitet kao univerzalni komunikacijski medij, te zapadna liturgija, predstavljaju čvrstu kulturološku i civilizacijsku sastavnicu.

Ulomak natpisa iz Sv. Mihovila na Prevlaci (sl. 1)

Latinski natpis što glasi [...p]ROPISIATORIVM AD ONORE BEAT [i Michaelis...] uklesan je u središnjem pojasu, na prednjoj strani ulomka kamenog

arhitrava, koji je u gornjem dijelu ukrašen kukama, a u donjem nizom stiliziranog kimatija. Riječ *propisiatorium* u naznačenom tekstu, zapisana je u tzv. vulgarnom latinskom obliku s fonetskom tvorbom *si* umjesto ispravne *ti*, što je česta pojava kako u kasnoantičkom, tako i u ranosrednjovjekovnom latinitetu (Skok 1915: 39), pa bi navedena riječ u pravilnom obliku glasila: *propitiatorium*.

Ulomak je naden 1958. godine, kao spolija u oltaru novovjekovne crkve sv. Trojice što se nalazi nedaleko od ruševina benediktinske opatije sv. Mihovila, na sjeverozapadnoj strani poluotočića Prevlake u Tivatskom zaljevu.¹ Utvrđeno je da ulomak čini stilsku cjelinu s brojnim ulomcima predromaničke skulpture i latinskih natpisa otkrivenih istraživanjima crkvenog kompleksa Sv. Mihovila, 1958.-1959. godine. Ulomak je u literaturi poznat preko fotografije i osnovnih informacija o okolnostima nalaza, bez ulaženja u čitanje i značenje teksta sačuvana u natpisu. Već kod prve objave datiran je u 9. st. te pripisan arhitravu septuma, no također s mogućnošću pripadnosti i ciboriju (Kovačević 1973: 38). Potom je našao mjesta u jednom kasnijem radu, I. Pušića, koji se ukratko osvrnuo na ostatke predromaničkog kamenog namještaja pronađenog spomenutim arheološkim iskopavanjima na Prevlaci (Pušić 1986: 185, sl. 11; 186).²

Na temelju sintagme *ad honore* koja u navedenom tekstu slijedi iza imenice *propisiatorium* te fragmentarnog dočeka teksta koji smo nadopunili riječima *beati Michaelis*, zaključuje se da je riječ o posveti naznačenog objekta, *propisiatorium*-a, u čast sv. Mihovila, kakva dedikacija ne bi trebala stvarati dvojbe s obzirom na poznati titular bazilike i same benediktinske opatije.³ Dakako da ovaj epigrafički tekst kao i čitavi ulomak valja promatrati u sklopu cjeline, no istom se može prići i pojedinačno s obzirom na sadržaj koji nudi i koji u kontekstu nekog budućeg razmatranja može pridonijeti boljem razumijevanju cjeline koje je sastavni dio.

Naziv *propitiatorium*, odnosno *propisiatorium* na našem spomeniku, izuzetno je originalan jer je sasvim neuobičajen u rječniku sačuvanih predromaničkih natpisa u kamenu. Nepoznat je, naime, u istočnojadranskoj

epigrafici, kao što zasad ne znamo da li i drugdje u predromaničkom epigrafičkom materijalu postoji sličan primjer, iako vjerujemo da bi se takvih potvrda moglo još naći u natpisima na tlu današnje Italije, Francuske i Španjolske, a što bi bilo vrijedno provjeriti u nekoj drugoj prilici.

Međutim, izraz i oblik na koji se odnosi poznat je u zapadnoj liturgiji, kao i njegova namjena. Dovoljno je krenuti od Biblije jer je tu ishodište i putokaz kako treba tumačiti ovaj pojam. *Propitiatorium*, (hebr. kaporet, grč. hilasterion) u hrvatskom se prevodi kao Pomirilište te izvorno označuje pokrov Kovčega Saveza ("zavjetne škrinje") i jedan je od najstarijih kršćanskih termina o kojemu postoji više različitih literarnih svjedočanstava, od kojih su biblijski najraniji.

Taj prvotni navod, koji je osobito važan jer objašnjava bit, suštinu pojma, jest izvadak iz Starog Zavjeta, iz Druge knjige Mojsijeve zvane i Izlazak (Exodus). Tu se (Ex 25-31) čitaju upute o svetištu i bogoslužju, tj. o gradnji, izgledu i funkciji bogoslužnog prostora. U poglavlju 25 (17-22) opisuje se sam *Propitiatorium* (=Pomirilište), pa taj izvadak donosimo u cijelosti:

17. Facies et propitiatorium de auro mundissimo: duos cubitos et dimidium tenebit longitudo eius, et cubitum ac semissem latitudo. 18. Duos quoque cherubim aureos et productiles facies, ex utraque parte oraculi. 19. Cherub unus sit in latere uno, et alter in altero. 20. Utrumque latus propitiatorii tegant, expantentes alas et operientes oraculum, respiciantque se mutuo versis vultibus in propitiatorium quo operienda est arca, 21. In qua pones testimonium quod dabo tibi. 22. Inde praecipiam, et loquar ad te supra propitiatorium, ac de medio duorum cherubim, qui erunt super arcam testimonii, cuncta quae mandabo per te filiis Israel." (Biblia Sacra 1881: 47)

U hrvatskom prijevodu to glasi:

"17. Pomirilište napravi također od čistoga zlata. Neka bude dugo dva i pol lakta, a široko lakat i pol. 18. Skuj i dva kerubina od zlata za oba kraja Pomirilišta. 19. Napravi jednoga kerubina za jedan kraj, a drugoga kerubina za drugi kraj. Pričvrsti ih na oba kraja Pomirilišta da s njima sačinjavaju jedan komad. 20. Kerubini neka

¹ U dokumentima samostan je poznat i pod imenom *de Tombe* ili *de Tumba* prema starom imenu Prevlake - *Tomba* ili *Tumba*, a također i *Sanctus Michael de foris* (izvan Kotora) da bi se razlikovao od istoimene crkve u gradu Kotoru. Glavna samostanska crkva bila je veća trobrodna bazilika, posvećena sv. Mihovilu, dok su dvije manje crkve bile naslovljene sv. Mariji i sv. Nikoli. U ranom srednjem vijeku samostanska bazilika bila je opremljena kamenim namještajem bogate predromaničke dekoracije o čemu svjedoči mnoštvo fragmenata ornamentalne skulpture i natpisa iz 9.-10. st. O spomenicima s bokokotorske Prevlake, koji su oduvijek privlačili pažnju mnogih istraživača, dosta se pisalo, a osnovne informacije donosi I. Ostojić (Ostojić II, 1964: 495-496).

² Monografska publikacija koja bi objelodanila otkopani materijal s Prevlake nije još ugledala svjetlo dana, iako su rezultati istraživanja već korišteni u obradi nekih drugih tema. Spomenuta istraživanja vodio je 1958.-1959. godine Arheološki institut SANU (usp. Pušić 1986: 183).

³ Sudeći prema ostacima natpisa na jednom drugom natpisnom ulomku iz kamenog ansambla prevlačke benediktinske bazilike, a na kojem se čita *cvm conivge mea*, razabire se da je veliki dio tog namještaja vjerojatno rezultat ktitorskog čina nekog, imenom nepoznatog donatora-svjetovnjaka i njegove supruge (Pušić 1986: 184-185, sl. 9).

dignu svoja krila uvis tako da svojim krilima zaklanjaju Pomirilište. Neka budu licem okrenuti jedan prema drugome, ali tako da lica kerubina gledaju u Pomirilište. 21. Stavi na Kovčeg Pomirilište, a u Kovčeg položi ploče Svjedočanstva što ću ti ih dati. 22. Tu ću se ja s tobom sastajati i ozgo ću ti, iznad Pomirilišta - između ona dva kerubina što su na Kovčegu ploča Svjedočanstva-saopćavati sve zapovijedi namijenjene Izraelcima”. (Biblija 1969 : 63/25 17-22 - Pomirilište)

Bio je to, dakle, pokrov u obliku zlatne ploče s dva simetrično postavljena Kerubina kao personifikacijama nebeskih duhova, a pokrivač je Kovčeg Saveza (Zavjeta) s pohranjenim pločama Zakona. On je bio najdragocjeniji bogoštovni predmet, prvotno smješten zajedno s Kovčegom u najsvetijem kulturnom prostoru - Šatoru sastanka tj. Prebivalištu Gospodnjem (*tabernaculum*), a kasnije u istoznačnom prostoru jeruzalemskog Hrama. Pomirilište je tako bilo znak i vidljiva točka Božje nazočnosti usred svoga izabranog naroda. Na godišnji Dan pomirenja, desetoga dana u sedmom mjesecu, kada je sav Izrael okajavao grijeh naroda, veliki svećenik ulazio je u svetinju nad svetinjama⁴ i nad Pokrovom - Pomirilištem vršio obred pomirenja škropeći ga žrtvovanom krvlju. Obred je označavao oprostjenje grijeha ili “pomirenje” što se raspoznaje i u latinskom nazivu *Propitiatorium*, odnosno hrvatskom Pomirilištu.

O tom slikovitom obredu naširoko se pripovijeda u starozavjetnoj Knjizi Izlaska (Ex 25 i 26), a u Novome Zavjetu u Pavlovoj Poslanici Hebrejima (Heb 8-9) (Šarić 1941: 137-139; Duda - Fucak 1982: 587, 596). Uspoređujući, naime, Stari i Novi Zavjet te osobitost njihova odnosa, taj čin “pomirenja” bio bi ustvari pralik Kristove žrtve kojom je uspostavljen “mir” kao najprisniji odnos između Boga i ljudi. Po svetom Pavlu bila bi to slika velikoga dana pomirenja, kada je Krist, veliki svećenik Novoga Zavjeta, svojom predragocjenom krvlju, zadovoljio grijeh svih ljudi i to “pred Pomirilištem ozgo na kovčegu” (Heb 9;10).

Svi prethodni navodi pokazuju da je u izvornom pojmu dominantna ideja o pokrovu koji zaklanja starozavjetno Svjedočanstvo, odnosno novozavjetno Presveto otajstvo. Pokazat će se, međutim, da je tijekom vremena u okviru liturgije, pojam mogao označavati i druge, funkcijom i smislom, bliske sadržaje (tabernakul,

prenosnic, ciborij-nebnicu, oratorij...), o čemu će zacijelo ovisiti i tumačenje riječi *propitiatorium*, zabilježene u našem predromaničkom natpisu s Prevlake. Zbog toga ćemo nabrojiti neke od leksičkih oblika, istog ili bliskog značenja, što ih taj izraz obuhvaća. Uglavnom se radi, a to će se još bolje pojasniti u nastavku, o terminološkim supstitutima-sinonimima, što ih prema liturgijsko-teološkim i drugim literarnim izvorima u prvom redu spominje Du Cangeov latinski glosarij, a isti na bilo koji način odražavaju taj izvorno starozavjetni biblijski pojam.

Prepoznavši u nazivu izravnu aluziju na mjesto pohrane svetog Zakona, tj. Kristova Presvetog otajstva, Du Cange *propitiatorium* najprije objašnjava kao sveto hranište, tj. sandučić s euharistijskom piksidom (*Propitiatorium quod super altare locatur, est divinitas Christi, quae humano generi propitiatur*), a također i kao prenosni oltarić, predočujući ga u smislu koji bi bio najbliži onom biblijskom (Du Cange 1954, VI-VII : 533).⁵ Kako je prema starozavjetnom tekstu *propitiatorium* analogan riječi *oraculum*,⁶ koji izraz u biblijskim tekstovima ujedno označava i svetu kuću u kojoj se moli (oratorij), slijedeći takvo značenje *propitiatorium*, u prenesenom smislu, može označavati i oratorij, općenito sveti hram namijenjen molitvi.⁷

Štoviše, i ostali sinonimi koje navodimo u nastavku potvrđuju da se mnogi liturgijski pojmovi u kršćanskoj doktrini i terminologiji prihvaćaju uz različite modifikacije, pa često, što je i u našem primjeru slučaj, kao prikladni metaforički izrazi. Naime, neprijeporno je da je simbolika pokrova-poklopca starozavjetnog Kovčega trajala, i očito traje, u kršćanskoj tradiciji, pa je s vremenom izvorni pojam (*propitiatorium*) dobivao i druga, metaforička značenja i tako *mutatis mutandis* uz ostalo postao i oznakom za određenu formu (konstrukciju) što je općenito natkrivala najsvetiji objekt kršćanske liturgije - oltar. Naposljetku, to najbolje objašnjava i sam Du Cange, kada posebno akcentira značenjsku podudarnost *propitiatorium*-a s tegurijem, a koji je, pak, analogan izrazu ciborij, što podvlači sljedećim riječima: “Videtur idem quod Ciborium, quod Confessionem et totum altare contegit, quemadmodum Arcam veteris Testamenti texit Propitiatorium, sive Oraculum, quod et Tegmen sive operculum Arcae dicitur.” (“Vidi se, da kao što ciborij pokriva Konfesiju i cijeli oltar, na isti je način Propitiatorium ili Oraculum pokriva

⁴ Dva su odjeljka svetišta u starozavjetnom Hramu: svetinja i svetinja nad svetinjama. U svetinji nalazili su se zlatni stolići za prinos kruha i kâda te sedmokraki svjećnjak, dok je u odvojenoj, svetinji nad svetinjama, bio Kovčeg Saveza s Pomirilištem. Tu je jednom godišnje ulazio samo veliki svećenik i škropio Pomirilište što je ležalo na Kovčegu, žrtvovanom krvlju (Usp. Šarić 1941: 139).

⁵ Slično značenje navodi i M. Rigetti u svojoj povijesti liturgije (Rigetti 1964: 548-549) koji *propitiatorium* tumači kao preteču današnjeg tabernakula, što se kao vrsta sveto hraništa javlja nakon 1000. godine. Bio je u obliku prenosnog sandučića od drva, s limenim dodacima i piramidalnim krovom, vrlo malih dimenzija. Nije osobito raširen i karakterističan je za Italiju i Francusku u 13. i 14. st.

⁶ Ex 37, 6 (*Fecit et propitiatorium, id est oraculum...*).

⁷ Usp. Du Cange 1954, VI-VII: 52 (...*oraculum, dicitur propitiatorium, unde Exodi 38. Deus fecit Propitiatorium, i. Oraculum Et in eodem sensu accipitur fere per totam Bibliam...tamen pro templo potest accipi.*)

Sl. 2 Ulomak predromaničkog arhitrava s natpisom; crkva sv. Martina u Pridrazi kod Zadra (Foto: Z. Alajbeg).

Kovčeg Staroga Zavjeta, a koji se /sc. *propitiatorium*/ još zove Pokrivalo /*Tegmen*/ ili zaklopac Kovčega.”) (Du Cange 1954, VI-VII : 533).

Dakle, u čitavom nizu *propitiatorium*-u značenjski bliskih pojmova javlja se i tegurij (lat. *tegurium*, *tegorium*, *tugurium*, *tecurium*, *tecurarium* ili *tegmen*, *tigmen* i *tegmentum* u osnovnom značenju “pokrivalo”, a u personificiranom “svod”) kao sinonim za ciborij-nebnicu,⁸ što je naziv upravo primjeren latinskom, Rimskom obredniku, dok su prijespomenuti višekratno potvrđeni i u natpisima predromaničkog doba.⁹ Iz potonjeg se dade zaključiti da u ranom srednjem vijeku paralelno egzistira više pojmova-sinonima u čijem se značenju, funkcionalno i tipološki, prepoznaje oltarski ciborij, tj. kamena nebica (baldahin) što podignuta iznad oltara te oslonjena na četiri stupa, podsjeća na kovčeg Saveza u starozavjetnom Hramu (Leksikon ikonografije 1979: 181).

Sve rečeno, čini se, pripomaže u odgonetavanju značenja same riječi *propisiatorium* na predromaničkom

arhitravu iz Sv. Mihovila na Prevlaci koja bi, u duhu prethodnog tumačenja, personificirala “pokrov” što natkriva oltar, pa bi isti pojam u ovom natpisu možda bilo najprikladnije identificirati s oltarskim ciborijem - zacijelo najmarkantnijim objektom ukupnog predromaničkog kiparskog ansambla u bazilici benediktinske opatije *Sancti Michaelis de Tomba*. Štoviše, pri takvoj identifikaciji pojma nije zanemariv i sam vanjski izgled ulomka s uklesanim natpisom koji bi formalnim elementima odgovarao vrsti arhitrava što u vidu korniša nadvisuje košaru ciborija, a na kojem je bio uklesan kakav prikladni tekst što se odnosio na posvetu izgrađene crkve, njena unutrašnjeg ureda, oltarnog ciborija i sl. Sumiramo li sve rečeno, postaje jasno da se u pojmu *propisiatorium* očituje simbolika Pomirilišta tj. oltarskog pokrova pod kojim se prinosi euharistijska žrtva koja garantira otkupljenje i spas. Usudili bismo se pomišljati i na to da je baš zbog teksta koji izravno asocira na starozavjetni pokrov najsvetijeg mjesta u crkvi, u trenutku

⁸ Du Cange 1954, VIII-X : 44-45 (“*Fecit tegurium, quod et ciborium nominatur, super altare*”).

⁹ Primjera radi usp. izvatke iz natpisa na krstioničkom ciboriju biskupa Mauricija, iz istarskog Novigrada, gdje uz ostalo stoji: “*Hec tigenen lucefluo almoque baptisterio digno marmore erectum* “ (Cuscito 1984: 124) ili dio natpisa na Pemovu oltaru iz Cividalea: “*...inter reliqua domum Beati Iohannis ornabit pendola teguro pulchro altare diutabit marmoris colore...*” (Gray 1948: 66).

naknadne ugradnje ulomka u novovjekovni oltar, postojala čak i zavidna svijest o kontekstu kojem je taj ulomak nekoć pripadao, što je razlog da se taj isti naknadno ugradio upravo u korpus novopodignutog crkvenog oltara.

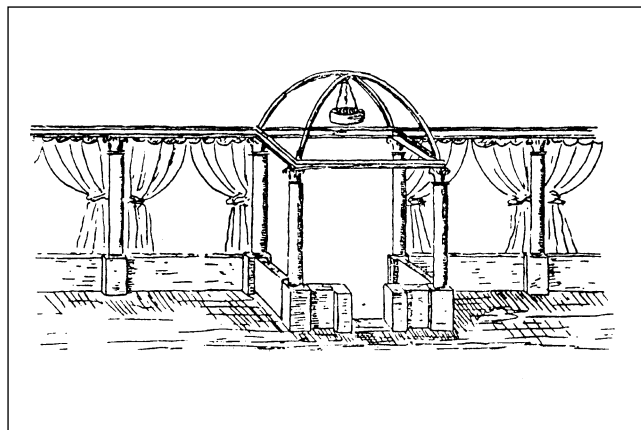
Slično svrsi i načinu na koji su se prenosili ili parafrazirali biblijski citati, starozavjetni psalmi kao i razne druge fraze i vjerske sentencije, tako je i *propisatorium* prevlačkog predromaničkog natpisa dokaz da se izravno posizalo za izvornim liturgijskim pojmovnikom, a u cilju trajnog simbolizma i metaforike, što je imanentno svakoj religiji, tako i kršćanstvu. Nije teško zaključiti da se iz toga očituju i pisci, tvorcii epigrafičkih tekstovnih predložaka, u ovom slučaju benediktinski monasi okupljeni u samostanoj zajednici Sv. Mihovila *de Tumba*, kao čuvari i prenosnici starih kasnoantičkih tradicija i učene terminologije biblijskih i drugih obrednih tekstova.

Uostalom, današnji prostor Boke Kotorske bio je tijekom srednjovjekovne povijesti jedno od jačih žarišta benediktinskoga djelovanja na istočnojadranskoj obali. Razlog tome su očito lake veze s prekomorskim krajevima južne Italije i benediktinskom maticom u Monte Garganu gdje je već u 5. st. podignuto najstarije svetište sv. Mihovila na Zapadu i koje je u kasnijim stoljećima, posebice u zlatnom dobu benediktinaca (11. i 12. st) postalo ugledno hodočasničko mjesto (Ostojčić 1964, II: 488). Vrijedno je to što je jedno izvorno epigrafičko svjedočanstvo došlo do nas upravo s tih južnih dalmatinskih prostora, iz Boke, kao potvrda njene latinske kršćanske kulture u ranim stoljećima srednjega vijeka, a koja se barem još dugo poslije uspjela i održati.

Na primjeru *propisatorium*-a pokušali smo pokazati na koji se način jedan drevni izraz, što seže iz starine latinskog liturgijskog nazivlja, potvrđivao u predromanici, zadržavši, u osnovi, svoju prvobitnu namjenu i funkciju pokrova nad najčasnijim mjestom bogoslužnog zdanja - oltarom, ujedno pokazavši raznolikost terminološkog repertoara, prožeta sinonimima što se vežu uz objekte iste namjene i funkcije. Svi ti pojmovi i formalne inačice posljedica su prvenstveno evolutivnih promjena koje je oltar doživio tijekom povijesti slijedeći aktualne promjene u liturgijskom programu.

Ulomak arhitrava iz crkve sv. Martina u Pridrazi (sl. 2)

Objavljujući nedavno epigrafički materijal iz Pridrage, istočno od Novigrada, u Ravnim kotarima, uočili smo među brojnim predromaničkim ulomcima skulpture i natpisa također i jedan ulomak arhitrava s uklesanim natpisom [...c]VM VELO. Ulomak potječe iz tamošnje crkve sv. Martina i datira iz 9. st., odnosno iz vremena predromaničke obnove starokršćanske crkve što je odranije postojala na tom mjestu. (Delonga 1996: 243-244, Tab. LXXIX., 216). Iz kratkog i fragmentarno sačuvanog teksta i tada smo već zaključili da natpis spominje jedan zanimljiv detalj u repertoaru crkvenog namještaja - *velum* - tj. zavjesu, zastor ili draperiju kao sastavni dio oltarne ograde postavljene pred crkvenim svetištem i oltarom.

Sl. 3 Vela na starokršćanskoj oltarnoj ogradi - grafički prikaz prema reljefu na bjelokosnom relikvijaru iz crkve sv. Hermagore; Samagor kod Pule, oko 440. (prema P. Testini 1958, sl. 295).

Zbog mnogoznačnog simbolizma kojim je prožeta, semantika latinske riječi *velum* (grc. parapetasma) vrlo je slojevita, pa uz osnovno značenje zavjese, zastora, vela ili koprene, uključuje i razne druge značenjske oblike. Naime, ideja vela duga je i vrlo stara; filozofski shvaćeno *velum* je "nešto" što pobuđuje misao na skrivenost tajnih stvari, "nešto" što istodobno skriva i otkriva, poprimajući zbog toga obilježje dvostrukog, mističkog simbolizma. U kršćanstvu veo je posrednik na putu do spoznaje, a njegovo skidanje znak je Otkrivenja i Posvećenja, pa se kao pojam, simbol ili ikonografski motiv podjednako javlja u liturgiji, teologiji i funeralnoj simbolici (Chevalier & Gheerbrant 1987: 742-743). Tako, oslanjajući se na Stari Zavjet, neki istraživači tumače *velum* kao ulaz u "vječne tabernakule" (Marucchi 1910: 10) ili kao simbol izvan zemaljskog svijeta (Grossi Gondi 1928: 134). U funeralnom svijetu interpretacije se zasnivaju na konceptu zagrobnog života gdje bi *velum* trebao simbolizirati prozračnu odjeću u koju dobri duhovi presvlače pokojnika u trenutku poziva na nebo, ali personificirati i sam *caelum* što se vidi u ikonografiji starokršćanskih sarkofaga (Cumont, 1942: 476). Prisjetimo se možda i vela (*Velum Sanctimonialium*) što se u svetačkoj ikonografiji javlja kao atribut sv. Marije, u tipu *sposa Christi*, dok brojna druga značenja i simboliku, ostavljamo po strani jer se izravno ne vežu uz temu koja se obrađuje.

Naime, u kontekstu našega natpisa što datira iz predromaničkog razdoblja, *velum* valja sagledati u sasvim konkretnim okvirima, što znači u sklopu liturgijskog kamenog ansambla crkve sv. Martina u Pridrazi, a koji nam je poznat na temelju sačuvanih predromaničkih kiparsko-epigrafičkih ulomaka; riječju, valja ga promatrati skupa s funkcijom i izgledom oltarne ograde. U cilju boljeg razumijevanja tog odnosa ponovno ćemo se osloniti na Du Cange-ovo objašnjenje koji, na temelju izvora, među kojima je i vrlo stari sakramentarij Grgura Velikog, zorno ocrta osnovnu funkciju *velum*-a u bogoslužnom prostoru, kako starokršćanske, tako i ranosrednjovjekovne crkve: "*Velum in Ecclesia triplex suspenditur, primum,*

quod sacra operit, alterum, quod sacrarium a clero dividit, tertium, quod clerum a populo secernit” (Du Cange 1954, VIII-X: 264),¹⁰ upotpunjujući to i navodom koji pojašnjava izgled i namjenu oltarne ograde: *...hoc tempore (sc. rani srednji vijek) quasi communiter suspenditur, sive interponitur velum, aut murus inter Clerum et populum, ne metuo se conspicerere possint...* (Du Cange 1954, II-III: 80), a na koje se tumačenje zacijelo valja osloniti u cilju identificiranja izraza *...cvm velo...* u pridraškome natpisu. Dakle, riječ je o zavjesama, platnu, tkanini *“quod sacrarium a clero dividit”*, uglavnom ovješanima među stupićima duž srednjeg dijela oltarne ograde, a katkada i čitavom njenom visinom, u slučaju da su iste služile kao nadomjestak za kamene pluteje. Pritom je svetište ostajalo odijeljeno te zaklonjeno od prisutnosti i pogleda vjernika, što je liturgijska tradicija još iz starokršćanskih vremena (sl. 3).

Slični primjeri spominjanja *velum*-a u natpisima nisu zasad potvrđeni u latinskoj epigrafici istočnog Jadrana, međutim, u istom kontekstu taj je pojam zabilježen u vezi s dodatnim dijelovima oltarne ograde u crkvi sv. Eufemije u Gradu i to u pisanom dokumentu koji je vremenski okvirno blizak nastanku pridraškog natpisa, a datira iz doba gradeškog patrijarha Fortunata (818.-826.) gdje stoji *“...et in circuitu per cancellos ad ipsa Corpora velo maiore...”* (Lavers 1974: 120, 160-161). I u tom se navodu čita o *“zavjesi”* na ogradi pred oltarom (*cancelli*), postavljenoj i u tamošnjem ambijentu prema važećim liturgijskim odredbama sa svrhom da odijeli prostor prezbiterija predviđen za obavljanje obrednog čina, od vjerničkog dijela i crkvene lađe. Kad se o *velum*-u već govori s aspekta funkcije i značenja koje smo upravo spomenuli, podsjetimo da su sličnu funkciju u oltarnom prostoru imala i *vela* ovješena uokolo stupovlja oltarskog ciborija, zbog čega ih i pisani izvor, točnije *Liber Pontificalis*, naziva *tetravela* ili *circitorium*. Bile su to pomične zavjese što su se u trenutku Posvećenja navlačile da sakriju oltar, izrađene od purpurne tkanine te na rubovima ukrašene zlatnim

i srebrnim vezom sa scenama iz Starog Zavjeta ili Evandjelja. Drugi, pak, ukrasni zastor, nazivan *antependium*, zastirao je oltarni grob (konfesiju) (Migne 1851: 479).

Konačno, u svim ovim obilježjima što pokazuju funkciju *velum*-a u crkvi, sadržana je reminiscencija na starozavjetni Sveti šator, tj. ovozemaljski Božji stan (lat. *tabernaculum*) koji je sav bio opasan zavjesama, i o čijem obliku i gradnji potanko, kao i u primjeru *propitiatorium*-a, pripovijeda starozavjetni Exodus (Ex 26, 40). Tu se uistinu spominju mnogobrojna *vela* što sačinjavahu vanjski plašt, ali također i ona *de hyacintho, et purpura, coccoque bis tincto, et bysso retorta, opere plumario et pulchra varietate contextum* (Ex 26,31) što su dijelila unutarnji prostor na dva dijela: prednji, zvan svetinja (*sanctuarium*), i stražnji svetinja nad svetinjama (*sanctuarium sanctuarii*) gdje je bio Kovčeg zavjeta sa zlatnim poklopcem (*propitiatorium*).

Tako su, eto, dva natpisa sa izrazima *velum* i *propitiatorium* makar i skromno posvjedočila o vrstama i genezi liturgijskog nazivlja, što praćeni kvalitativnim modifikacijama kulturnih formi u dugim kulturnim i vremenskim fazama slijede razvitak kršćanske liturgije. Slično prevlačkom natpisu i ovdje tvorca pisanog predloška treba potražiti među školovanim benediktincima, koji su upravo u neposrednoj blizini crkve sv. Martina, odakle natpis i potječe, imali svoj samostanski sklop sa šesteroapsidnim oratorijem koji je, poput onoga na Prevlaci, također posvećen sv. Mihovilu. Tu su, na obje strane, benediktinci možda prisutni još od kasnoantičkih vremena, s najranijim monaškim slojem koji je širio štovanje sv. Mihovila po našoj obali iz prekomorskih krajeva, a čiji su nastavljači u krugu svojih ranosrednjovjekovnih monasterija i dalje uspješno njegovali tradiciju latiniteta i *“arhaizme”* liturgijskog rječnika.

Ovaj prilog posvećujem našem svečaru, profesoru Marinu Zaninoviću, mom dragom učitelju, koji me kao studenticu učio pronicati u tajne kulturne prošlosti. Neka mi stoga bude dopušteno zahvaliti mu ovim skromnim uzdarjem - *“Confero parva pro magna munera”!*

POPIS KRATICA

AAAd	- Antichità Alto Adriatiche, Trst - Udine	SHP	- Starohrvatska prosvjeta, Split
PBSR	- Papers of British School at Rome, Rim	VAHD	- Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
RRFI	- Ricerche religiose del Friuli e dell' Istria, Trst	ZBB	- Zbornik posveten na Boško Babik' (Mélange Boško Babić), Prilep

¹⁰ Du Cange 1954, VIII-X : 264; *“Deinde pergant ad altare, ubi condendae sunt, (reliquiae) et extenso Velo inter eos et populum...”*; Također *“Offero quoque unum Velum ante altare ponendum aureo et argenteo frixo (phrygio) mirifice textum, adjicio alterum Velum ante altare apponendum...”*

POPIS LITERATURE

- Biblija 1969 Biblija (Stari i Novi Zavjet), Zagreb 1969.
 Biblia Sacra 1881 Biblia Sacra Vulgatae Editionis, Torino 1881.
 Chevalier & Gheerbrant 1987 J. Chevalier & A. Gheerbrant, Rječnik simbola, Zagreb 1987.
 Cumont 1942 F. Cumont, Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris 1942.
 Cuscito 1984 G. Cuscito, Il ciborio e l'epigrafe del vescovo Maurizio a Cittanova d'Istria, RRFI 3, 111-134, 1984.
 Delonga 1996 V. Delonga, Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Split 1996.
 Du Cange 1954 C. Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis I-X, (Rep.), Graz 1954.
 Duda & Fucak 1982 B. Duda & J. Fucak, Novi Zavjet, Zagreb 1982.
 Gray 1948 N. Gray, The Paleography of Latin Inscriptions in the Eighth, Ninth and Tenth Centuries in Italy, PBSR 16, 38-171, Rome 1948.
 Grossi Gondi 1928 T. Grossi Gondi, I monumenti cristiani iconografici ed architettonici dei primi sei secoli, Rome 1928.
 Jadrijević 1958 A. Jadrijević, Latinski stihovi u natpisima starohrvatskog doba, VAHD 60, 75-92, 1958.
 Kovačević 1973 J. Kovačević, Srednjevekovni latinski natpisi u Boki Kotorskoj, Boka 5, 35-51, Herceg Novi 1973.
 Lavers 1974 M. Lavers, I cibori di Aquileia e di Grado, AAAd 6, 119-165, 1974.
 Leksikon ikonografije 1979 Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, ured. A. Badurina, Zagreb 1979.
 Lexikon 1938 Lexikon für Theologie und Kirche X, Freiburg im Breisgau 1938.
 Marucchi 1910 O. Marucchi, I monumenti del Museo Lateranese, Rome 1910.
 Migne 1851 Migne, Dictionnaire d'archéologie sacrée I (A-E), Paris 1851.
 Ostojić 1964 I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj II, Split 1964.
 Pušić 1986 I. Pušić, Preromanička dekorativna plastika na prevlaci Boke Kotorske, Zbornik BB, 183-186, 1986.
 Rapanić 1963-1965 (1971) Ž. Rapanić, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, VAHD 65-67, 271-310, 1963-1965 (1971).
 Rapanić 1984 Ž. Rapanić, *Donare et dicare* (o darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku), SHP III, 14, 159-181, 1984.
 Rapanić 1987 Ž. Rapanić, Predromaničko doba u Dalmaciji, Split 1987.
 Rigetti 1964 M. Rigetti, Storia Liturgica I, Milano 1964.
 Skok 1915 P. Skok, Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije, Zagreb 1915.
 Šarić 1941 I. Ev. Šarić, Sveto pismo I, Stari Zavjet, Sarajevo 1941.

SUMMARY

SKETCHES FROM EARLY MEDIAEVAL EPIGRAPHY
(*propitiatorium* and *velum* in pre-Romanesque inscriptions)

Key words: *propitiatorium*, altar, *ciborium*, *velum*, altar screen, Bible

The study of liturgical terminology in early medieval epigraphic sources in general terms enriches the image of the content and meaning of inscriptions as written testimony. As a contribution to such research, two fragmentary inscriptions from the pre-Romanesque period (9th-10th cent.) are discussed here, where the liturgical concepts of *propitiatorium* and *velum* are noted. The architrave with the inscription [...p]ROPISIATORIVM AD ONORE BEAT [i (?)...] comes from the basilica of the Benedictine abbey of St Michael at Prevlaka in the Bay of Kotor (early medieval *Dalmatia Superior*) (Fig. 1), and the inscription with the text [...c]VM VELO comes from the Church of St Martin at Pridraga near Zadar, thus from the area of the medieval Croatian state (Fig. 2). Evaluating the meaning of the concepts in both inscriptions from the semantic point of view, it has been established that these are terms referring to parts of the liturgical furnishings in early medieval churches, and they are directly related to the function of the sanctuary and altar as the central points of the ritual area. According to the Old Testament (Exodus 25, 26), as well as the New Testament (Epistle to the Hebrews 8-9), *propitiatorium* is a term for the cover or lid of the Ark of the Covenant, above which the ceremony of reconciliation was performed, and which represents a prefiguration of the sacrifice of Christ that established "peace" between God and the human race. As changes in the liturgy in the course of history resulted in varied

articulations of the church interiors, and particularly the organization of the presbytery with the altar, old, and sometimes even archaic terms were conveyed in the liturgical vocabulary and applied to new forms, more or less retaining their original meaning. On the basis of the various meanings that the word *propitiatorium* encompasses, it can be hypothesized that this same concept on the pre-Romanesque inscription from Prevlaka was utilized in a metaphorical form, as a synonym for the expressions *ciborium* or *tegurium*, which were otherwise usually used in the Latin inscriptions of the early Middle Ages as terms for the stone structure arching on four columns above the altar table.

Velum, on the other hand, was used on the fragment of an architrave from Pridraga as a term for the curtains (draperies) that in the early Middle Ages, similarly as in the early Christian period, were hung on the architrave beams of the altar screen, thus visually separating the presbytery from the nave of the church, which had a deep symbolic and spiritual significance in Christian liturgy. Both *velum* and *propitiatorium* were ancient Christian expressions that had their sources in the earliest liturgical books, i.e. the Bible. In both cases, these were terms that reveal a liturgical antiquity, and they indirectly uncover the authors of the epigraphic texts, who should be sought among the Benedictines of the relevant monasteries (St Michael at Prevlaka; St Martin at Pridraga), who were the only ones at that time capable of using the learned and metaphorical vocabulary of liturgical and theological books.

Translated by B. Smith-Demo